

Şer'iye Sicillerine Göre Urfa'da Kadın ve Aile (XVII-XVIII. Yüzyıllar)

Doç. Dr. Mehmet Emin ÜNER*

Özet

Aile, insanların hayatları boyunca en uzun süre ilişki kurdukları ve içinde sosyalleştikleri; ekonomik ve psikolojik destek aldıkları; gelenek, dil ve sosyal değerlerin öğrenildiği en önemli sosyal birimdir. Aile insanı ve toplumu ayakta tutan temel dinamiklerden biridir. İnsanlık tarihinin uzun seyri içinde, zaman zaman aile yapılarında bazı sapmalar görülmüşse de, aile, toplumların vazgeçilmez sosyal ünitesi olma görevini daima korumuştur. Kadın ise toplumun temel ögesi ve aile içinde birleştirici konumdadır.

Osmanlı toplumunda kadın hakkında bilgi edinilebilecek kaynakların başında şer'îye sicilleri gelir. Bunun dışında ahkâm defterlerinde az da olsa bazı bilgiler edinmek mümkün olmaktadır. Ayrıca vakfiyeler de bu konuda bilgi verirler.

Bizim de temel kaynaklarımızı Urfa şer'îye sicilleri, Urfa'da kadınlar tarafından kurulmuş olan vakıfların vakfiyeleri ve 24 Numaralı Rakka Ahkâm Defteri oluşturmaktadır.

Urfa'da o dönemin şartlarında kadın zamanının büyük bölümünü evde ve çocuklarla geçirmekteydi. Hemen hemen bütün bölge için söylenen çok evlilik konusunun zannedildiği gibi, pek yaygın olmadığı Urfa'da da görülmektedir. Mihr'in toplumda yaygın bir şekilde devam ettiği, ancak bunun yanı sıra eskiden beri var olan bazı geleneklerin İslami dönemde de varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. Bunlardan başlık (kalan) meselesi mihr ile birlikte devam ettiği ve resmi makamlarca da benimsenmiştir. Mal mülk sahibi olan kadınlar vakıf kurmuşlar ve bunları yönetmişlerdir. Ticaret konusunda çok aktif olmamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Osmanlı, Kadın, Aile

---

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, meuner@gmail.com.

Abstract

The family is the most important social unit in which people socialize, get economical and psychological support, learn their language, culture and values. The family is one of the essential parts of both a human and a society. Throughout the history, the family kept its position as the irreplaceable social unit of the society, even though some differences occurred from time to time. Women are the essential part of the society and have a unifying role in the family.

Sharia court records are the first source to obtain information about women in the Ottoman society. In addition to court records, Verdicts Registers and *vakfiye* records holds some information. The sources used in this article are Urfa sharia court records, the *vakfiye* records of the foundations established by women in Urfa, and Rakka Verdicts Register Number 24.

Women of that period spent most of their time at home with children. Contrary to what is believed for the whole region, polygamy was not common in Urfa either. *Mihr* was practiced commonly, on the other hand some old traditions still existed in the Islamic period. *Başlık* were practiced alongside *mihr* according to official authorities. Rich women established foundations and managed them. Women were not so active in trade.

Key Words: Urfa, Ottoman, Women, Family.

Aile, insanların hayatları boyunca en uzun süre ilişki kurdukları ve içinde sosyalleştikleri; ekonomik ve psikolojik destek aldıkları; gelenek, dil ve sosyal değerlerin öğrenildiği en önemli sosyal birimdir. Aile insanı ve toplumu ayakta tutan temel dinamiklerden biridir. İnsanlık tarihinin uzun seyri içinde, zaman zaman aile yapılarında bazı sapmalar görülmüşse de, aile, toplumların vazgeçilmez sosyal ünitesi olma görevini daima korumuştur. Kadın ise toplumun temel ögesi ve aile içinde birleştirici konumdadır.

Bu çalışmada XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Urfa’da kadın ve aile konusu işlenecektir.

A) Evlilik ve Boşanma Olayları

1) Aile ve Evlilik

Aile, kan bağılılığı, evlilik ve diğer kanunî yollarla aralarında akrabalık münasebeti olan, çoğu kez de aynı evde yaşayan fertlerden oluşan bir birimdir. Fertlerin cinsel, psikolojik, sosyal, kültürel ve ekonomik

ihtiyaçlarının karşılandığı, onların topluma uyum ve iştiraklerinin sağlandığı bir sosyal çevre ve müessesedir.¹ Daha kısa bir ifadeyle bir kızla bir erkeğin baba ocağını terk ederek yeni bir ev kurmaları olayına evlenme, evlenen karı-koca ve çocuklardan oluşan küçük topluluğa da aile denir. Geniş aile, bir aile reisinin başkanlığında eş, çocuk, torun, gelin, damat, amca, dayı, hala ve teyzelerden oluşmaktadır. Ailenin ataerkil veya anaerkil oluşuna göre onu meydana getiren fertlerde değişmektedir. Dar veya çekirdek aile ise bir karı koca ile çocuklardan meydana gelmektedir.²

Ailedeki hakimiyetin baba veya annede oluşuna göre aileler ikiye ayrılmaktadır. Baba hakimiyetine dayanan, onun çocuk ve yakınlarını içine alan aileye “ataerkil”; anne hakimiyetine dayanan, onun çocuk ve yakınlarını teşkil ettiği aileye de “anaerkil” aile denir. Ayrıca aile, eşlerin sayısına göre de tek eşliliğe (monogami) dayanan aile, çok eşliliğe (poligami) dayanan aile olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.³

Aileyi oluşturan fertler devirlere, bölgelere, sosyal, iktisadî yapıya ve sahip oldukları inançlarına göre değişiklikler göstermektedir. Mesela; Yahudilik’te aile sadece sosyal değil, aynı zamanda dinî bir topluluktur. Hıristiyanlık ise aile sosyal veya medeni bir kurum olarak değil, tamamen dinî bir kurum olarak kabul etmektedir. Cahiliye devri Arapları’nda ailenin müstakil bir varlığı olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Zira bu toplumda bir ailenin üyesi olmaktan çok bir kabilenin üyesi olmak değer taşımaktadır. Eski Türklerde de aile çağdaşı birçok toplumlardaki gibi ataerkil bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. İslâm’da ise aile Hıristiyanlıkta olduğu gibi tamamen dinî bir kurum değilse bile yine de bu birliğe büyük önem verilmiş ve insanların aile kurmaları ayet ve hadislerle teşvik edilmiştir. Çünkü aile hem kişinin huzur bulduğu bir ortam, hem neslin devamı için bir sebep, hem de kişiyi dince günah sayılan çeşitli kötülüklerden alıkoyan bir kurumdur.⁴

Osmanlı ailesi, İslâm hukuku ve Osmanlı kanunnamelerinin belirlediği sınırlar içinde varlığını devam ettirmekteydi. Yani Osmanlı aile hukuku, İslâm aile hukukunun Osmanlı Devleti boyunca tatbikatından ibaretti. Bunu belgeler ışığında Osmanlı toplumunda günlük hayatında yaşanan olaylardan da takip etmek mümkündür. Şunu da belirtmekte fayda var Osmanlı toplumunda aile hayatı ve bunu düzenleyen hukukî metinler ve

¹ Mehmet Ünal, *Türk Medenî Hukukunda Aile Başkanının Sorumluluğu*, Ankara 1979, s. 39.

² Mehmet Akif Aydın, “Aile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1989, II, 196.

³ Mehmet Akif Aydın, a.g. m., s. 196.

⁴ Aydın, a. g. m., s. 199.

uygulamaları arasında çeşitli yüzyıllara ait de olsa fazla bir fark yoktur. Urfa’da aile olayları, aşağıdaki alt başlıklar altında belgelerden vereceğimiz misallerde de görüleceği gibi, mahkemeye intikal eden davaların ve verilen kararların hep birbirlerini tekrarı gibidir. Aralarındaki fark, yaşanan devrin sosyal, kültürel ve ekonomik durumuna göre ailenin bunlardan etkilenme derecesi ve dinin bazı hükümlerinin yorumlanmasındaki değişikliklerden kaynaklanmaktadır.

Toplumun hayat tarzı, gelenekleri, kültürü, erkek-kadın nüfus oranı, ekonomik ihtiyaç ve imkân, sosyal statü, bölgesel şartlar gibi dış faktörlerle de yakından ilgili olan çok evlilik insanlık tarihinde uzun bir geçmişe sahiptir. Burada çok evliliğin tarihi gelişimini tartışmak konumuzun sınırlarını aşar. Ancak şunu söyleyelim; İslâmiyet’te olduğu gibi Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta da çok evliliği yasaklayan bir hüküm bulunmamaktadır. Yahudilikte “çok evlilik” uygulaması, Ortaçağ’a kadar devam etmiş ve Kitab-ı Mukaddes’te aksi yönde bir hüküm bulunmamasına rağmen XI. yüzyılda Rabbi Gershom tarafından yasaklanmıştır. İncil’lerde de çok evliliği yasaklayan açık bir ifade mevcut değildir. Luther çok evliliğin yapılabileceğini açıkça belirtmiştir. İslâmiyet’te de çok evliliği yasaklayıcı bir hüküm yoktur. Ancak “zorlaştırıcı” birtakım kayıt ve şartlardan başka ona bir üst sınır getirmiş ve en çok dört kadınla evlenmeye izin vermiştir.¹

Osmanlı ailesi de bir İslâm ailesi örneği olarak çok eşlilik (poligami) serbest olmasına rağmen, fiilen tek eşlilik hakimdir. Sanıldığı gibi aksine gerek arşiv kaynakları, gerek seyahatnameler aynı anda birden fazla eşle yapılan evliliklerin çok olmadığını göstermektedir. Mesela XVI. yüzyıl sonunda Osmanlı ülkesinden geçen Alman protestan papazı Salomon Schwigger: “Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen, eğlenen yoktur. Çok eşlilik yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler. Boşanma pek görülüyor. Çünkü boşanırken erkek para ve eşya veriyor ve kız çocuk anneye kalıyor”² demektedir.

Suraiya Faroqhi, Osmanlılarda evlilik konusunda şu ana kadar yapılmış araştırmaların ortaya çıkardığı en önemli sonuç olarak, bugüne kadar çok kadınla evliliğin rolünün iyice abartıldığını, halbuki sayfalar dolusu zabıtların tutulduğu miras davalarına bakıldığında, Ankara, Kayseri ve XVIII. yüzyılın başlarında Bursa şehirlerinde çok kadınla evlenenlerin

¹ İslâm alimleri çok evliliğin hangi sebeplerle meşru kılındığı hususunda yaptıkları değerlendirmeler için bkz. Kevser Kâmil Ali-Salim Öğüt, “Çok Evlilik”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 366-367.

² İlber Ortaylı, “Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı Araştırmaları*, 1, (1980), s. 37.

hiç de fazla olmadığını, örnek gösteriyor. Gerek yer, gerek zaman bakımından bu durumun tespit edildiği örnek o kadar çoktur ki, bir Anadolu şehrinde yaşayan “normal” bir ailede tek eşli evliliğin geçerli olduğunu kabul etmenin kaçınılmaz olduğunu belirtiyor.¹

Bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, Urfa’da da çok eşlilik çok yaygın olmayacak ki bununla ilgili olarak XVIII. yüzyılda kayıtlara geçmiş sadece bir tek olayla karşılaştık. Rakka Ahkâm Defterinde 1197/1777 tarihinde bir veraset olayı münasebetiyle çıkan anlaşmazlık sonucu haksızlığa uğrayan tarafın hükümet merkezine yaptığı şikayet üzerine Ruha kadısına gönderilen hükümda rastlıyoruz.²Eşler arasında adaleti sağlamanın zor olacağı duygusuyla genellikle tek eşlilik tercih edilmektedir.

Osmanlı ailesinde ailenin oluşturduğu fert sayısı “avâriz” hanesi tespiti esas alınarak belirlenmiştir. Buna göre ailenin hane³ karşılığı olarak 5 kişiden meydana geldiği kabul edilmiştir⁴. Osmanlı döneminde toplumun en küçük parçasını aile meydana getirmiştir Bu aile yapısı bir yandan eski Türk anlayışına dayanırken,⁵ diğer taraftan İslâm dininin ortaya koymuş olduğu prensiplere göre şekillenmiştir. Ailenin, temel kabul edildiği bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da geniş aile tipi

¹ S. Faroqi, 18. Yüzyılın başlarında İstanbul’da bulunmuş LadyMontagu’nün bir gözlemini de aktarmaktadır. İstanbul’un seçkin aileleri arasında çok evlilik hoş karşılanan bir şey değildir. O devirde yazarın bir tanıdığı kocası ikinci bir kadın almış; bundan dolayı adama kötü gözle bakılmaya başlandığı gibi, ilk karısı da onu bir daha odasına sokmamıştır. Bkz. SuraiyaFaroqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 2000, s. 117.

² Urfa (Ruha) sakinlerinden iki eşe sahip olan Mehmed vefat ettiğinde mal ve emlakı irsen iki eşine intikal etmiş, ancak bir süre sonra eşi Perihan vefat etmiş ve diğer eşi de Arslan oğlu İsmail ile evlenmiştir. Arslan oğlu İsmail evlendikten sonra akrabaları İbrahim oğlu Osman ve Elhac Osman ile işbirliği yaparak Perihan’ın hissesine düşen mirası kardeşlerine vermediği gibi adı geçen kişilerle Perihan’ın kardeşleri Seyyid Ali ve Seyyid Elhac Hüseyin’in evlerini basıp onları yaraladıkları gibi, kadınları da dövmüşlerdir. Bunun üzerine adı geçen iki kişi mirasın kendilerine intikali ve kendilerini yaralayanların cezalandırılmaları için hükümet merkezine gidip şikayette bulunmuşlardır. Merkez de hem Ruha sancağının tabi bulunduğu Rakka valisine hem de Ruha kadısına hitaben söz konusu haksızlığın acilen giderilmesi ve ilgili şahısların haklarının iadesi için emir göndermiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA),*Rakka Ahkâm Defteri*, Nr. 25, s. 31.

³ Hane deyimi hakkında bkz. Nejat Göyünc, “‘Hane’ Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi*, 32,(1979), s. 331-348.

⁴ Tahrir Defterlerindeki verilere dayanarak Osmanlı Devleti’nin 16. yüzyıldaki büyük şehirlerin nüfusunu hesaplayan Ö. Lütfi Barkan’ın hane karşılığı olarak kabul ettiği 5 katsayısı genel de kabul görmüştür. Bkz. Ö. L. Barkan, *XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları (Kanunlar)*, İstanbul 1943, I, 152.

⁵ Bu konuda bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1989, s. 215-217.

yaygındır. Bu geniş aile, üç kuşağın bir arada yaşadığı, ama yakın akraba ve kardeşlerin ailelerini de içine alan daha geniş bir topluluğun üyesidir. Bütün bu bilgiler ışığında bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda, acaba hükümet merkezinden oldukça uzak bir taşra şehri olan Urfa’da aile yapısı nasıldı?

2) Namzedlik (Nişan)

Ailelerin evlenmeyle teşekkül ettiği açık bir husustur. Evlenme, aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkek ile kadının, ortak bir hayat sürmek ve evlat yetiştirmek amacıyla gerekli bağı meydana getirmek üzere yaptıkları bir akit olarak tarif edilebilir. Bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Urfa’da da nikâhların çok az bir kısmı mahkemelerde kadılar tarafından kıyıldığı görülmektedir. Çeşitli sebeplerle kadılara müracaat etmeyenlerin nikâhları ise kadı tarafından değil, ancak yine de kadı kontrolünde kıyılmaktadır. Bu durumlarda nikâhın kıyılması, nâibler ve din adamları tarafından genellikle de bu görev “mahalle imâmı” tarafından yerine getirilmektedir.¹ Ancak imâmlar her istendiğinde hemen nikâh kıyamazlar, taraflar buldukları yerin mahkemesinden nikâh için gerekli izni alıp, o din adamına hitaben bir izin kâğıdı getirdiklerinde bu görevi yerine getirirlerdi. Burada kadı izninin aranması tarafların evlenmeye mani bir durumlarının bulunmadığının yetkili bir hakim tarafından tespiti amacını taşır.² Kadının izni olmadan nikâhın kıyılmayacağı, buna rağmen kıyılan nikâhın geçerli olmayacağı konusunda meşhur şeyhülislâm Ebussuud Efendi(ö.1574)’nin fetvası vardır.³ Bundan anlaşılıyor ki Osmanlılarda evlenmeler, devletin her türlü kontrolünden uzak, alım-satım gibi alelâde işlerden değildir. IV. Mehmed (1648-1687) devrinde kadıların aldıkları “resm”ler arasında nikâhdan, bâkire için 32 ve dul (seyyibe) için 15 akçe aldıkları görülmektedir ki bu akçelerin “izinnâme” akçesi olarak alındığı anlaşılmaktadır.⁴

¹ İmâmların görevleri için bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001.

² M. Akif Aydın, “ Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 3(İstanbul, 1982), s. 6.

³ “Mesele: Hakimma’rifetsiz nikâh olunmaya deyu emr-i Padişahi vârid olmuş iken, hakim ma’rifetsiz nikâh sahih olur mu? Elcevab: Olmaz, meğer niza’ ve husumet olmaya.”; Mesele: Hind, izn-i kâdî yok iken, birkaç kimse huzurunda ‘kızım Zeyneb-i sağireyi , kardeşim Amr’rın oğlu Bekr-i sağire verdim’ deyip, Amr ‘Bekr için Zeyneb’i alıp kabul ettim’ dese nikâh olur mu? Elcevab: İzn-i hakimle olmak emr olunmuştur”, Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul 1998, s. 56-57.

⁴ Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait 17. Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995, s. 60.

Urfa’da evlilikle ilgili olarak Osmanlı döneminde uygulanan ve günümüzde de yaygın bir şekilde devam eden adetlerden birisi, “nişanlılık”, “namzedlik”tir. Nişan kelimesi, belirlemek, belirti, belli etmek anlamlarına gelir. Bu sebeple olacak ki, evlilikte karşılıklı söz verildikten sonra, taraflar bu sözleşmeyi başkalarına da duyurmak isterler. Dolayısıyla bu duyurudan sonra o kıza kimse talip olamazken, damat adayına da kız aramaktan vazgeçilir. Nişan, gelin olacak kızın belirlenmesi ile düğüne hazırlık amacıyla, söz kesiminden bir süre sonra yapılan törendir. Törenin amacı, verilen sözü belirlemek, sosyal çevreye duyurmak ve gençlerin evlilikleri için hazırlık yapmalarına imkân vermektir. Bilinen yazılı kaynaklara göre nişan geleneği, çok eskilere dayanır. Mesela eski Asur’da çocuklar bazen beşik kertmesi usulü ile nişanlanır, yaşları belli bir seviyeye geldiklerinde de evlenirlerdi. Eğer bir taraf nişanı bozarsa, o zamana kadar verilen hediyelerden vazgeçmiş sayılırdı.¹ Beşik kertmesi usulü ile nişanlanma, eski Türklerde de görülür. Ayrıca Çin kaynakları Orta Asya sosyal gruplarında çok eskiden beri, nişan geleneğinin bulunduğunu belirtirler.² Kazak Türklerinde iki taraf anlaşınca belli bir günde nişan yapılır. Nişanda damat tarafı kız tarafına çeşitli hediyeler götürür. Nişanda yüzük takmak şart değildir, onun yerine kıza, kullanabileceği herhangi bir süs eşyası verilebilir.³

İslâm’a göre nişanlanma, evlenme vaadinden ibarettir. Evlenmeden önce mutlaka bir nişan merasimine yahut başka bir muameleye ihtiyaç yoktur. Erkeğin evleneceği kadına, kendisiyle evlenmek istediğini açık veya kapalı bir şekilde anlatması evlilik öncesi için yeterli bulunmaktadır.⁴ Gerekli görülmemesine rağmen, nişan âdetinin İslâm’ın ilk yıllarında da yer yer uygulandığı bilinmektedir.⁵ Osmanlı toplumunda evlenmeye karar verenler belli bir süre nişanlı kalırlardı. Belgelerde nişanlanma anlamına gelen “namzed olmak” deyimini kullanılmaktadır. Namzedlik olarak kabul edilen kızın ailesine bir miktar nakit para veya bunun karşılığı canlı hayvan ve hububat türünden mal verilirdi ki buna “ başlık” adı verilirdi. Bu konu üzerinde ayrıca duracağız. Müstakbel eşler namzedlikleri süresince birbirlerini daha yakından tanıma fırsatı bulmakta idiler. Bu namzedliğin ortalama süresi hakkında kaynaklar bize kesin bir tarih vermeseler de genel bir fikir vermektedirler.

¹ K Balkan, “Eski Asur ve Anadolu’da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması”, *Bellekten*, 200, (Ankara 1987), s. 417.

² Bahaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1979, s. 184.

³ N. Oraltay, *Kazak Türkleri*, İstanbul 1976, s. 41.

⁴ M. Akif Aydın, *İslâm- Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 14.

⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1990, II, 59.

Kimi namzedlik olayının kızlar daha bulûğ yani evlenme çağına gelmeden önce ebeveynler tarafından gerçekleştirildiği görülüyor. 1039/1629 tarihli Ruha Kadı Sicili'nde geçen bir hükümde Cum'a kızı Afife "şer'-i şerif"e bizzat gelip, daha bulûğ çağına varmadan babalığı ve annesi tarafından Emin adlı kişiye namzed yapılmış, kendisi şimdi bulûğa eriştiğini ve adı geçen Emin ile rızasıyla evleneceğini beyan etmiştir.¹

Namzedlikler sonunda evlilikle neticelenenler olduğu gibi, kızın razı olmayıp, istenilen kişiye varmayı kabul etmemek suretiyle bu namzedlik tarafların ayrılmaları ile de sonuçlanabiliyordu. Bu durumda erkek tarafı verdiği nakit para veya malı talep edebiliyordu. Nitekim 1039/1629 tarihli bir Kadı sicilinde böyle bir olayı müşahede edebiliyoruz. Hızır adlı bir kişi mahkemeye başvurarak adı belirtilmeyen kız için başlık olarak 27 kuruş verdiğini, ancak kızın kendisi ile evlenmek istemediğini, bundan dolayı adı geçen meblağın kendisine geri ödenmesini istemiştir.²

Bir bölge veya şehirde yaşayanların uzak beldelere ve "yabancı"lara pek kız vermek taraftarı olmadıkları görülmektedir. Bunu "içe dönük evlenme"lerle izah etmenin yanında, o günün ulaşım şartları düşünülecek olursa, ebeveynlerin kızları gelin gittikten sonra çok seyrek görebilecekleri veya bir daha hiç göremeyecekleri endişeleri de vardı. Bir başka endişeleri de damadın evlendikten sonra kızlarını terk edip kendi memleketine geri dönmesi idi. Nitekim böyle bir olay Urfa'nın Şeyh Çoban Köyünde yaşanmıştır. Bağdatlı Cum'a bin Ganem burada Medine isimli kıza talib olmuş, kızın babası mahkemeye başvurarak bu endişesini dile getirmiş, aracı olan Musa bin Ganem'in kefil olması sonucunda kızın babası bu evliliğe razı olmuştur.³

¹ "Afife binti Cum'a nâm mer'e mahfil-i şer'-i şerife gelûp takrir-i kelâm ve bast-ı merâm kılûp ben sağire iken iş bu babalığım Hüseyin Ali iş bu validem Kerime'yi 8 senedir nikâh ile alûp validem ile mezbûr Hüseyin'in yanında olurdum. Validem beni Emin nâm kimesneye namzed etmekle hala ben bulûğuna erişûp nefsimi ihtiyar edûp mezbûr Emin'e nikâh ile varmağına rıza verdum dedikde ikrarı üzre talebiyle kayd-ı sicil olundu", *Urfa Şer'iyeye Sicili (UŞS)*, Nr. 207, s. 151/ 336.

² "Hızır nâm kimesne mahfil-i şer'de Hüseyin b. Bekir nâm mer'e muvacehesinde bast-ı kelimât edûp bundan akdem mezbûreyi nikâh ile bana almak isteyûp başlık namiyle mezbûreye 27 guruş vermişdim Hala nikâh ile bana gelmeye razı olmayûp meblağ-ı mezbûr 27 guruşumu talep iderim. Sual olunsun dedikte gibbes-sual mezbur Hüseyin takrir-i kelâm edûp filvaki' başlık namiyle mezbûr Yazıcı'dan bundan akdem 27 guruş almışdım lakin kenduye murafaa rızam yoktur meblağ-ı mezbûr zimmetimde hakkıdır", *UŞS*, Nr. 207, 43/100.

³ "Karye-i Şeyh Çoban sakinlerinden Mustafa bin Hüseyin nâm kimesne mahfil-i şer'de Musa bin Ganem nâm kimesne mahzarında ikrar edûp mezbûrun kebîre kızı Medine'yi iş bu Cum'a bin Ganem nâm kimesneye nikâh ile vermek ister mezbur Cum'a Bağdatlı olmağla kızımı aldıktan sonra ihtimaldir ki kızımı bırakûp Musul'a veya Bağdad'a gider

3) Mihr ve Başlık

Nikâh akdi sebebiyle erkek tarafından bizzat evlenilen kadına verilen ve onun için bir ekonomik güvence niteliğini taşıyan mala “mihr” denir. İslâm’da eşler arasında mal ayırımı ilkesi bulunduğundan mihr, velinin yahut bir başkasının değil, sadece kadının hakkıdır. Kadının bu malı alıp dilediği gibi kullanabilir. Onunla çehiz yapmaya ne kocası ne de ebeveyni tarafından zorlanamaz. Bununla ilgili olarak bir damat adayı da verdiği mihr ile mütenasip çehiz talep edemez. Hatta kayınpederi, şu miktar mihre şu kadar çehiz diye muayyen miktar talep etse ve alsa dahi, damat adayı bu tür bir talepte bulunamaz.¹ Ancak kadın isterse mihrin bir kısmından veya tamamından vazgeçebilir veyahut da kocasına bağışlayabilir. Mihr, evlilik sırasında kadına mutlaka verilmesi gerekir, çünkü nikâhın sahih olmasının şartlarından biridir. İslâm hukukuna göre mihrin muhakkak verilmesi gerekir.² Müslüman ile evlenen kadın, zimmî de olsa mihr hakkı aynen geçerlidir.³

Mihr, nikâh esnasında miktarının tayin edilip edilmemesine ve ödeme zamanına göre çeşitli isimler almaktadır. Miktarı tayin edilen mihre “mihr-i müsemma”, mihrin miktarı tayin edilmediği veya üzerinde şüpheye düşüldüğü takdirde, kızın emsali ve akranına bakarak mihrin miktarının tesbiti gerekir. Buna “mihr-i misl” denir ki özellikle vefat halinde başvurulmuş işlemidir. Nikâh sırasında peşin ödenen “mihr-i mu‘accel”, nikâh hitamında veya vefat halinde terekenin taksiminde ödenen mihre de “mihr-i mü‘eccel” adı verilmektedir.⁴ Mihrin üst sınırı için bir sınırlandırılma getirilmemiş, ancak alt sınır için bir rakam belirlenmiş, 10 dirhem (32gr.) gümüş veya buna tekabül eden meblağdır. Ancak bu miktar mezheplere göre farklılık göstermiştir.⁵ Mihr-i müeccelin verildiğine dair zevcenin rızasının mahkeme-i şer‘iyede sabit olması gerekir. Nitekim boşanma halinde bu nevi kayıtlara Anadolu’nun diğer şehir kadı sicillerinde olduğu gibi, Urfa kadı sicillerinde de rastlanmaktadır. Nitekim 1640 tarihinde Hüseyin bin Mustafa mahkeme-i şer‘e gelip, boşadığı karısının da hazır

---

deyûakd-ı nikâhda teallüle dûp bu mezbûr Cum‘a Medine’yi tezvîc etduktan sonra mezbûr Medine’yi bırakıp Musul’a ve Bağdad’a gider ise ben mezbûr Cum‘a’nın nefsinde kefil oldum dedikde mezbûr Mustafa’nın ikrar-ı meşruhesinibi’l-muvacehe mezbûr tasdik ve kabul edüp...”, *UŞS*, Nr. 207, 253/583.

¹ Ö. Nasuhi Bilmen, *Hukuk-İslâmiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, 1950, II, s. 121.

² Kur’an’da mehir emredilmiştir. Geri alınmaz. “Kadınlarınıza yığın yığın altın verseniz geri almayınız.” (Nisa 4/4.)

³ Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, s. 122.

⁴ Abdurrahman Kurt, *Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi(1839-1876)*, Bursa 1998, s. 25.

⁵ Elhac Mehmed Zihni, *Nimetü’l-İslâm*, İstanbul 1990, s. 642.

bulunduğu sırada karısını iki ay önce boşadığını ve mihr-i mü'eccelini de ödediğini beyan etmiş, hazır olan Elif de tasdik etmiştir.¹

Kocasının vefatı halinde kadının aleyhine bir durumun meydana gelmesine sebep olan ve yine kadını çok uğraştıran bir “mihr-misl’ olayıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, ya mahkeme kızın emsal ve akranına bakarak veyahut da kadın mahkemede şahitlerle bu çeşit mihr miktarını tespit etmek durumundaydı. Kadı sicillerinde bu çeşit olaylara da tanık olmaktadır. Nitekim kocası vefat eden İzzeddin kızı Nesfa hem kendi adına hem de kızları adına şer’i mahkemeye müracaat ederek, ölen kocasının malından hak talep ettiğinde vekil olan Hacı Osman bin Ömer adı geçen kadının mihrinin miktarını bilemediğini ve miktarının tespit edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Mevlânâ Osman bin Ömer ve Seyyid Numan bin Hacı İbrahim mahkemede Nesfa’nın nikâhı kıyıldığında mihrin miktarı 25 kuruş olarak belirlendiğine şahadet etmişlerdir. Şahitlerin şahadeti üzerine mahkeme Nesfa’nın mihr-i mü’ecceli için 25 kuruş ödenmesine karar vermiştir.²

Birçok ülkede görülen ve evlenme ilgili yaygın kültür kalıplarından biri olan “başlık” adetidir. Başlık veya Arap ülkelerindeki adıyla “sadak” doğu toplumunda çok eski çağlardan bugüne az veya çok değişikliklerde ulaşmış, bu tür adetler çoğu zaman hukukî metinlerde de tasdik edilmiştir. İslâmî mihr müessesesi bu geleneği kadın lehine değiştirmek istemiştir.³ Başlık, mihr ve çehizden tamamen farklıdır. Mihr ve çehiz yukarıda belirtildiği gibi, kadının malı iken başlık, nikâhdan önce onun velisine verilmektedir. İslâm’dan önce Araplar arasında bu çeşit başlık ödemeye dayanan evlilik gelenekleri vardı. Bu adet doğu toplumunda İslâm’dan sonra da devam ettiği görülmektedir. İslâm’dan önce bu kadının “satış bedeli” idi.⁴ İslâm dini bu adeti mihr konusunda belirtildiği gibi bazı yeni

¹ “Ruha’dan Hüseyin bin Mustafa nâm kimesne mahfil-i şer’-i şerife gelüp makeddema zevcesi olan Elif binti Mustafa’nın mahzarında bast-ı kelimât edüp bundan akdem mezbure ile zindeganemiz olmamağla mihr-i mü’eccel ve nafaka iddeti da’vasından aletarikülhal benim zimmetim ibra etmeğin ben dahi mezbûre Elif’e 2 aydır ki talak-ı bâin ile tatlik eyledim idi mezbûr birbirimizden zevcine müteallıkda’va ve alakamız kalmamıştır dedikte merkum Şâh Hüseyin’in kelimât-ı meşhuresini bi’l-muvacehe mezbûre Elif’i tasdik ve kabul edüp fil vaki’ül-hal bi-taleb kayd olundu”, *Urfa Şer’iye Sicili*, Nr. 207, 47/107.

² *UŞS*, Nr. 207, 8/10.

³ İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 34.

⁴ İslâmdan önceki devirde Araplarda evlilik ve nikâh kadın ve erkeğin cinsî münasebetinden öteye bir anlam taşımayan bir müessese idi. Kadın erkek çocuk doğurmadığı sürece erkeğin karısı sayılmaz, öldüğü zaman bile kocasına taziyette bulunmaz, suç işlediği zaman diyetini kocası değil mensup olduğu oymak öder. Kızın satış parasını babası yoksa yakın akrabasından erkek alır. Kim uygun fiyat verirse ona

düzenlemeler ve yasaklamalara bağlamıştır. Bu paranın bizzat kadına verilmesi emredilmiş, kız babalarının veya akrabaların alması şiddetle yasaklanmıştır.¹ Ancak bu duruma tatbikatta, her yer, her zaman ve her topluluk arasında uyulduğu söylenemez. Çünkü eski tarz veya İslâmî hükümlerden saptırılmış uygulamaları, kültürel ve ekonomik şartların zorlamasıyla günümüze kadar gelmiştir.

Bilindiği gibi Osmanlı döneminde “şeriat”, özellikle kamu hayatında yerini geniş ölçüde “örfi hukuk”a bırakmıştır. Bununla beraber, şer‘i ahkâmın özel hukuk alanında bütünüyle yürürlükte olması kesin bir kaide olmasa gerek. Nitekim bu alanda katı tatbikat ve anlayıştan yer yer uzaklaşmalar göze çarpmaktadır. İdarî ve cezaî alandaki farklılıklar ve yeni mevzuat yanında aile hukuku alanında da klasik hükümlerden de sapmalar olduğu görülmektedir. Nitekim “başlık” geleneği o devirlerde mevcut şer‘i hükümlere aykırı da olsa süregelmektedir. Başlık geleneği günümüzde de Güneydoğu Anadolu bölgesinde seyrek de olsa devam ettiği gibi incelediğimiz kadı sicillerinde de rastlamaktayız.² Urfa kadı sicillerinde “başlık”³ yerine bazı yerlerde “kalan” ifadesi geçmektedir ki bu ifade bölgede bugün aynen kullanılmaktadır. “Başlık” meselesi, resmi makamlarca da normal bir adet olarak görülüyor olacak ki resmi kayıtlara da geçmiş, bu konuda mahkemeye başvurular olmuştur. Başlık adetinin

---

satılması bilhassa riayet edilen kurallardandı. Şemseddin Günaltay, “İslâm’dan Önce Araplarda Kadının Durumu”, *Bellekten*, XXV, 702-705.

- ¹ Başlığın bizzat kızın babasına veya akrabasına verildiği hususunun hiçbir belgede yer almadığını söyleyenler de vardır. Bkz. Abdurrahman Kurt, *a.g.e.*, s. 27.
- ² Başlık geleneğinin günümüzde devam ettiğine dair bakınız: *Şanlıurfa Kültürü Sözlüğü*, (Hazırlayanlar: Mehmet H. Öcal vd.), Şanlıurfa, 2001, s. 12; Ü. Meriç, kızların kocaya kaçış sebeplerini sayarken, bunlardan birinin yüksek meblağ başlık parası olduğunu söylemektedir. Bkz. Ümid Meriç Yazgan, “Türkiye’de Kadın ve Sosyo-Ekonomik Analizi”, *İÜEF, Sosyoloji Dergisi*, (1997), s. 194; Şanlıurfa’nın Viranşehir ilçesine bağlı Burç köyünde başlık parasının yüzde yirmisi kızın amca ve dayısına verilir. Bkz. D. Boğazlıyanlıoğlu, “*Burç köyünün Monografisi*”, AÜDTCF, Antropoloji Anabilim Dalı, Bitirme Tezi, (Ankara 1988), s. 31.
- ³ Urfa’da başlık parası genellikle “sakal öpümü” ziyareti sırasında ödenirdi. Sakal öpümü: Şanlıurfa’da evlilik adetlerinden biridir. Taraflar anlaştıktan sonra ve nişan yapılmadan önce, erkek tarafı kız evine “kızınızı bize verdiğiniz için teşekkür ederiz” anlamında gerçekleştirdikleri ziyarettir. Bu ziyaret, erkek tarafın yaşlıları tarafından yapılır. Sakal öpümüne gidecek olanlar başlık parasının tamamını veya bir kısmını da kızın babasına veya velisine verilmek üzere beraberinde götürürler. Bu ziyaret kadınlar da iştirak ederler. Bu ziyaret sırasında iki tarafın erkek ve kadınları ayrı ayrı odalarda otururlar. Eğer aynı mahalleden değillerse birbirleriyle tanışırlar. Kız tarafı gelen misafirlere çay, kahve, çerez ve özellikle çiğköfte ve peynirli kadayıf ikram ederler. Bu arada nişan gününün tarihi belirlenir ve nişan günü yapılacak hazırlıklar konuşulur. *Şanlıurfa Kültürü Sözlüğü*, Şanlıurfa 2001, s. 82.

Anadolu'nun her tarafında farklı boyutlarda da olsa geçerliliğini koruduğu anlaşılıyor.¹ Osmanlı toplumunda halk kendi meselelerini genellikle aile içinde çözmeye yoluna gittiği için, mahkemeye fazla intikal etmemiştir. Evlilikteki başlık konusunda da aynı durum sözkonusudur. Başlık veya bölgenin mahalli tabiriyle kalan parası ödeyip kızı namzed edip, ancak bu namzedlik herhangi bir sebeple evlilikle sonuçlanmayınca, taraflar mahkemeye başvurarak verilen "kalan"ın geri ödendiğini "resmen" tescil ettirmişlerdir. Zira evlilik gerçekleşmediği takdirde bu meblağın geri ödenmesi gerekiyordu. Elbette bu ne "resmi" bir gereklilik, ne de "şer'i" bir mecburiyet idi. Sadece "töre"nin vazgeçilmez kuralı idi. Nitekim Hasan Çelebi bin Hüseyin mahkemeye müracaat ederek, bir süre önce Seyyid İbrahim vekaletiyle Urfa sakinlerinden Murad Beşe'ye kızı Meryem'i kendine namzed etmek için 200 Riyalî kuruşu göndermiş, mezbur Seyyid İbrahim de bu miktarı kızın başlığı olarak babası Murad Beşe'ye vermiştir. Ancak her ne sebepten de olsa bu namzedlik evlilikle sonuçlanmamıştır. Hasan Çelebi de başlık olarak verdiği parayı geri almış ve bunu da mahkemede kızın babası Murad Beşe'nin huzurunda beyan etmiştir.² Bu çeşit durumlar bazen iki aşiret fertleri arasında yaşanabiliyordu. Nitekim Berâzi aşiretinden Haydar oğlu İbrahim Karakeçili aşiretinden Mahmud oğlu Mehmed kızı Saliha'yı kendine namzed etmiş ve başlığı için de 1 adet öküz, 13 kuruş ve 11 koyun vermişti. Ancak bu evlilik gerçekleşmeyince verilen meblağ geri ödenmiştir.³ Kimi zaman başlık parası iki taraf arasında problem olmuştur. Özellikle namzedlik süresinde iki taraf arasında meydana gelen tatsızlıklar sonucunda namzedliğin bozulması halinde başlık olarak verilen meblağın geri alınması güçleşiyordu. Nitekim; Urfa şer'iyeye sicili 29 Zilhicce 1039 tarihli bir hükümde Kamer bin Kademoğlu mahkemeye gelerek Ali bin Hıdır'ın kızı Fatma'yı oğlu İbrahim'e namzed edeli 4 sene geçtiğine ve

¹ Mehmet Günay, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Manisa'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu, Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 57-58.

² "Der-âli yeniçerilerinden Hasan Çelebi bin Hüseyin mahfil-i şer'de Ruha sakinlerinden Murad Beşe bin Abdullah mahzarında bast-ı kelimât edüpmezbûr Murad Beşe'nin kızı Meryem'i namzed etmeye bundan akdem der-âli kullarından Seyyid İbrahim'i vekil edüp 200 riyali gurusu göndermişdim. Mezbûr Seyyid İbrahim meblağ-ı mezbûr 200 riyali gurusu mezbûrenin başlığı için merhum Murad Beşe'ye teslim edüp nişan etmiş idi hala mezbûreyi almadan... olub meblağ-ı mezbûr 200 riyali gurusu hala mezbûr Murad Beşe bundan ba- tamam alubkabzeyledum ...", UŞS, Nr. 207, 12/19.

³ "Berâzi taifesinden İbrahim bin Haydar nâm kimesne mahfil-i şer'-i şerife gelüp Karakeçili taifesinden Mehmed bin Mahmud nâm kimesne mahzarında bast-ı kelimât edüp bundan akdem mezbûrun kızı Saliha'yı bana namzed edüp başlığı için bir öküz ve onüç gurusu nukud ve 11 koyun mezbûr Mehmed'evermişdimmezbûre Saliha'yı almadan... oldum mezbûr Mehmed'e verdiğim zikrolunan bir öküz ve 13 gurusu nukud ve 11 koyunu yine mezbûr Mehmed'denalûpkabzeyledum ...", UŞS, Nr. 207, 189/431.

“kalan”ı yani başlığı için de 1 çift altın küpe, 1 tay gümüş bilezik, 1 altın yüzük vs. verdiğini ancak mezbûr Ali kızı Fatma’yı nişanlısı olduğu İbrahim ile evlendirmeye yanaşmadığından dolayı dava etmiştir. Ali bin Hıdır da kızı Fatma’yı Kamer’in oğlu İbrahim’e vermediğini doğrulamış ancak kızın başlık parası olarak belirtilen meblağı almadığına dair yemin etmiştir.¹

4) Boşanma

Boşanma, eşlerden birinin ya da her ikisinin talebiyle evliliğin “geçersiz” hale gelmesidir. Boşanmanın düzenlenmesi ve evliliğin sürdürülmesinde dinlerin büyük etkileri olmuştur. Hinduizm ve Katolik Hıristiyanlık boşanmaya kesinlikle karşı çıkarken² İslâm bunu bir hak olarak görmüş, ancak “helallerin en sevimsizi” olarak nitelendirmiştir.³ İslâm’da boşanma, evlilik hayatının devamına imkân kalmadığı zaman başvurulacak son çaredir Buna rağmen hukuken kolay boşanma yolu seçilmiş ve tek taraflı bir işlemle evlilik birliğinin sona ermesine imkân tanınmıştır. Bu, teoride ve bazen pratikte de böyle olmakla birlikte boşanma hakkını suiistimal ettirmemek ve boşanmayı zorlaştırmak için de bazı tedbirler geliştirilmiştir. Gerek İslâm dininde ve gerekse Türk kültüründe aileye verilen önem doğrultusunda Osmanlılar döneminde birden fazla evliliğe sık rastlanmadığı, genellikle tek eşlilik söz konusu olduğu gibi, boşanma işlemine de fazla başvurulmadığı anlaşılmaktadır. Kolay boşamayı engellemek için mihr-i mü’eccel miktarının yüksek tutulması, hanımını üç defa boşayan erkeğin, eşi bir başkasıyla geçerli bir evlilik yapıp ve bir süre sonra da boşanmadan veya eşi ölmeden onu tekrar nikâhlayamaması bu tür tedbirler arasındadır. Bütün bu tedbirlere rağmen yukarıda da belirtildiği gibi, bazı durumlar dışında ve tarafların mahkemeye müracaatını gerektiren bir durum olmadığında boşanma olayını resmiyete bağlamak mecburiyeti de yoktur. Resmiyetten maksat gidip mahkemede bu durumu kayda geçirmektir. Ancak evlenmelerde olduğu gibi, boşanma olaylarının da mahkemeye intikal ettirilmesine dikkat edildiği ve boşanmaların kadı huzurunda gerçekleştiği ve bu durumun da sicillere geçirildiğine şahit olmaktayız. Aynen evlilik olayında olduğu gibi mahkemeye

¹ “Ruha’dan Kamer bin Kademoğlu nâm kimesne mahfil-i şer’i şerife gelûp karındaşı oğlu Ali bin Hıdır nâm kimesne mahzarında da’va edûp bundan akdem dört seneden ziyadedir ki mezbûr Ali’nin kızı Fatma’yı oğlum iş bu İbrahim’e namzed idub kalanı için mezbûr Ali’ye bir altun yüzük ve bir çift altun küpe ve bir tay gümüş bilezik vermişdum hala kızı mezbûre Fatma’yı oğlum mezkûr İbrahim’e vermekde imtina’ ider...”, *UŞS*, Nr. 207, 174/397.

² T. B. Bottomore, *Toplumbilim*, çev. Ünsal Oskay, Ankara 1977, s. 195.

³ “Allah’ın en hoşlanmadığı helal, boşanmadır” *Camiü’sSağır*, (haz. Şaban Döğen vd.), İstanbul 2002, s. 37.

başvurulmasındaki gaye, ileride çıkabilecek pürüzleri ortadan kaldırmak, boşanmada da yine sonradan çıkabilecek anlaşmazlıkları başta bertaraf etmek düşüncesi hakim olmuştur.

Kadının boşandığı erkek üzerinde başta mihr-i müeccel olmak üzere iddet nafakası, varsa yanında kalan küçük çocuklarının her birinin nafakası ve kisve bahası, hamile ise hamlinin nafakası, oturduğu yerin kira bedeli gibi hakları bulunmaktadır. Kadın hamile ise iddeti doğumuna kadar, değilse üç ay kadar beklemektir ki, erkek bu zaman zarfında nafakasını temin etmek zorundadır.¹

Osmanlı toplumunda görülen evliliği sona erdirmeye, yani boşanma üç şekilde görülmektedir: Bunlardan birincisi kocanın tek taraflı bir irade beyanı ile karısını boşamasıdır. Bu nevi boşanmaya “talak” denilmektedir. Bu tür boşanmalarda her hangi bir boşanma sebebinin var olması gerekmediği gibi, meydana gelebilmesi için bir mahkeme kararına da gerek yoktur; kocanın “seni boşadım” gibi bu yönde iradesini belirleyen tek taraflı bir irade beyanı boşanmanın meydana gelebilmesi için yeterlidir. İkinci tür boşanmada, karı kocanın anlaşarak ayrılmaları söz konusudur. Bu tür boşanmada ayrılma talebi genellikle kadın tarafından gelir ve kadın belirli bir mal genellikle alacaklı olduğu mihr karşılığında kocasından kendisini boşamasını ister. Kocasını bu teklifi kabul eder, karısını boşarsa, boşanma gerçekleşmiş olur. Bu tür boşanmaya “muhalaa” veya “hul” denir. Hul’un terim manası bir bedel karşılığında kadının evlilik bağından kurtulması demektir. Muhalaa bu konuda kadın ve erkeğin karşılıklı anlaşmasını ifade eder.² Bu durumda kadın, muhalaa yoluyla sevemediği, anlaşamadığı fakat kendisini boşamak da istemeyen kocasından yukarı da belirtilen mihr alacağı, iddet nafakası vs. gibi avantajlarından vazgeçmek suretiyle evlilik hayatına son verebilmektedir. En çok başvuru muhalaa şekli mihr-i mü’eccel ve iddet nafakası masrafları karşılığında yapılandır. Üçüncüsü ise belirli sebeplerin varlığında, eşlerden birisi, genellikle kadın mahkemeye başvurmakta ve hakimden boşanmayı talep etmektedir. Sebeplerin varid olması durumunda hakim, tarafların ayrılmalarına hükmetmekte ve hükümle boşanma gerçekleşmiş olmaktadır. Buna “kazaî boşanma” veya “tefrîk” denmektedir.³

Boşanmanın hukukî boyutlarının ayrıntılarını bu konuda yazılmış eserlere bırakıp, Urfa’da meydana gelmiş boşanma olaylarının çeşitleri hakkında malumat vermek daha faydalı olacaktır. Sicillerde eşlerin ayrı

¹ Geniş bilgi için bkz.: M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999, s. 295-310.

² Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul, 1982, I, 311.

³ M. Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunda Kazaî Boşanma ‘Tefrik’”, *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1986, V, 2.

yaşaması veya evliliklerinin bitişi için “şiddetli geçimsizlik” olarak tarif edebileceğimiz “zindegâne olmama” tabiri kullanılıyor. Ancak geçimsizlik sebep veya sebepleri ya mahkemede açıklanmamış ya da açıklandığı halde kayda geçirilmesi gereksiz görülmüştür. Belki de toplum anlayışı öyle gerektiriyordu. Boşanan her iki taraf da bu durumları başkaları tarafından bilinsin istemiyordu. Urfa’da boşanma davalarında daha çok erkeklerin mahkemeye müracaat ettikleri görülmektedir. Genellikle erkek eşini boşadıktan ve kadının mihr-i müeccelini ödedikten sonra mahkemeye müracaat ederek tasdik mahkeme tarafından tescil ettirmiştir. Nitekim Abdullah oğlu Mirza, boşadığı eşinin de hazır bulunduğu mahkemede eşi Murad kızı Saadet’i boşadığını, mihr-i mü’ccelini de kendisine ödediğini evlilik konusunda aralarında bundan böyle herhangi bir bağın kalmadığını beyan etmiş, hazır bulunan eşi Saadet de onu tasdik etmiştir.¹ Bazen de hiçbir sebep belirtmeksizin kadının kendi haklarından yani mihr-i mü’ccel ve nafaka iddetinden feragat ettiği görülmektedir.² Bu durumda kadının boşanmak istediği, ancak erkeğin boşamak istemediğinden kadın erkeği buna razı etmek için muhtemelen böyle bir yolla başvurmaktadır. Kimi zaman kadın, çocuğundan ayrılmamak için nafakasız çocuğu kabule razı oluyordu. Bazıları daha da ileri giderek çocuğun nafakasını istemedikleri gibi, kendi hakkı olan mihrinden de feragât edebiliyordu.³ Mahkeme

¹ “Ruha sakinlerinden Mirza bin Abdullah nâm kimesne mahfil-i şer’-i şerife gelûp zevcesi Saadet bin Murad nâm mahzarında bast-ı kelimât edûp ve bunum ile zindegânemiz olmamağın mihr-i mü’ccel ve nafaka iddeti talak-ı bain ile tatlik eyledim dedikte minba’d zevciyete müteallık birbirimizden alaka ve müdahalemiz kalmadı dedikte ve merkur Mirza’nın kelimât-ı meşhuresinibi’l-muvâcehe mezbure Saadet tasdik ve ...”, UŞS,Nr. 207, 34/78. Sebebi geçimsizlik olarak belirtilen boşanma davaları ilgili sicillerde daha çok misal bulmak mümkündür. Mesela, Ruha’dan Ali b. Bekir mahkemeye müracaat ederek zevcesi Gülistan ile “zindegânemiz olmayub” diye boşadığını ve mihr-i mü’ccelini de kendisine ödediğini belirtmiştir. Aynı sicil sayfa 13 /23.

² Döndü binti Fermân kendisini boşayan kocası Mehmed’den mihr-i müeccel ve nafaka iddeti parası almayacağını mahkemede beyan etmiştir. “Nefs-i Ruha’dan Mehmed bin Söylemiş nâm kimesne mahfil-i şer’-i şerife gelûp zevcesi Döndü binti Ferman nâmmere mahzarında bast-ı kelimât edûp mezbûre ile zindegânemiz olmayûp mezbûre mihr-i mü’ccel ve nafaka iddetinde alel- tarikü’l hal’ benim zimmetim ibra-ı iskat etmeğın ben dahi mezbûre Döndü’yü talak-ı selâse ile tatlik eyledum imdi hala yedine hüccet virsun dedikte mezbûr Mehmed’inkelimat-ı meşruhesini bi’l- muvâcehe mezbûre Döndü tasdik ve kabul etmeğın ...”, UŞS, Nr. 207, 10/16.

³ Zeliha binti Veli’yi yanında alıkoymak karşılığında koca Hüseyin bin Ali’den çocuk nafakası istemediğini mahkemede belirtmiştir. “ Nefs-i Ruha’dan Hüseyin bin Ali nâm kimesne mahfil-i şer’de zevcesi Zeliha binti Veli nâm muvâcehesinde ikrâr edûp mezbûr ile zindegânemiz olmayûp mezbûr mihr-i mü’ccel ve nafaka iddeti da’vasından benim zimmetim ibra edûp ben dahi mezbûr Zeliha’yı talak-ı bain ile tatlik eyledim ve

kayıtlarında çok nadir de olsa boşanmanın özel sebebi veya sebepleri belirtilmiştir. Bu anlamda bazen karı koca ile aralarından hiçbir problem olmasa da eşyle ailenin diğer fertleri örneğin annesi ile geçimsizlik de boşanmaya sebep olabiliyordu.¹ Gayrimüslim eşlerinden birinin Müslüman olup diğerinin İslâm'a girmemesi de bazen eşlerin ayrılmalarına sebep teşkil edebiliyordu. Nitekim muhtemelen Hıristiyan Ermeni olup Müslüman olduktan sonra Abdülkadir adını alan bir kişi, girdiği yeni dini olan İslâm'a davet ettiği eşi Mesfal veled-i Yagob Müslüman olmayınca, kocası tarafından boşanmıştır ki mahkemede boşanmanın sebebi de bu gösterilmiştir.²

Boşanma sonrası kadının eski kocası tarafından rahat bırakılmadığı, zaman zaman ta'riz edildiği vak'alar da görülmektedir. Nitekim Hızır kızı Ayşe Seydi Hasan oğlu Derviş şahitler huzurunda boşadığı halde, kendisini ta'riz etmeye devam etmiş bunun üzerine mahkemeye müracaat eden Ayşe eski kocası Derviş hakkında şikayette bulunmuştur. Ancak Derviş, kendisini boşamadığını iddia edince şahitler boşadığına dair şهادette bulduklarından mahkeme, Ayşe'nin Derviş tarafından ta'riz edilmesini men etmiştir.³

---

kenduden mütevellidsağır oğlum Veli'yi bi-la nafaka kenduye hıfz ve terbiye etmek üzere mezbûreye teslim eyledim dedikte mezbûr Hüseyin'in ikrârâtı bi'l- muvâcehe mezbûr Zeliha tasdik ve kabul edüp...”, UŞS, Nr. 207, 7/7;

¹ Ruha'dan El- Hac Allahvedi bin Mehdi hanımının iyi bir kadın olduğunu, aralarında herhangi bir geçimsizlik olmadığını ancak annem ile geçinemediğinden dolayı boşadığını ve kendisine mihr-i müeccellini de gönderdiğini mahkemede beyan etmiştir. “Nefsi Ruha'dan ElhâcAllahverdi bin Mehdi nâm kimesne mahfil-i şer' de zevcesi Döne binti Zeynel mahzarında bast-ı kelimât edüp mezbûre Döne müstakim ve Salihalardan olub lâkin vâlidem ile zindegânesi olmamağın vâlidem hatırını riayet için mezbûre Döne'yi talak-ı selâse ile tatlik eyledim ve mihr-i mü'ecceli için müslümanlar ile iki bin kenduye akçe verdim dedikte mezbûr Hacı Allahverdi'nin kelimât-ı meşruhesini bi'l-muvâcehe mezbûre Döne tasdik ve ...”, UŞS, Nr. 207, 32/73.

² “Ruha'dan Abdülkadir bin Abdullah nâm mühtedi mahfil-i şer'i şerife gelüp mukaddema zevcesi olan Mesfalveled-i Yagob nâm zımmîye mahzarında bast-ı kelimât edüp mezbûre benim zevcem olub İslâm'a da'vet eyledikte İslâm'a gelmeyüp küfür üzere kalmağla mabeyinimizde zindegânemiz olmamağın bundan akdem bir senedir ki esbabını ben dahi mezbûre Mesfal'ı talak-ı selâse ile tatlik eyledim birbirimizden alaka ve da'vamız kalmayub dedikte mezbûr Abdülkadir'in kelimât-ı meşruhesini bi'l-muvâcehe mezbure Mesfal tasdik ve kabul edüp...”, UŞS, Nr. 207, 186/425.

³ “Ruha'dan Ayşe binti Hızır nâmm'er'e mahfil-i şer'i şerife gelub mukaddema zevci olan Derviş bin Seydi Hasan nâm kimesne mahzarında da'va edüp mabeyinimizde zindegânemiz olmamağla mezbûr Derviş onbeş gün vardır ki beni talak-ı selâse ile tatlik eylemiş iken hala ta'rizden hali değildir şer'lesuâl ve sicil olunmasını taleb iderim dedikte gibbes-suâl merkum Derviş takrir edub ben mezbure Ayşe'yi talak-ı selâse ile tatlik eylemedum deyû inkâr ile cevap vermeğın mezbure Ayşe'den sıdk da'vasına mutabık yine taleb olundukda Ali bin Hüseyin ve Devir Ali bin Osman nâm kimesneler

Başta da söylendiği gibi, İslâm hoş görmemesine rağmen aile huzurunun devamı için yürümesi çok zorlaşmış evliliklerin boşanma ile sonuçlanmasına da müsaade etmiştir. Ancak evliliğin devamı için kadın ve erkeğe telkinde bulunmak ve boşanmayı zorlaştırmak için bir takım tedbirlerin alındığı yukarıda belirtildi. Esasen Türk toplumunda da boşanma olayı pek hoş karşılanmamış, bundan dolayıdır ki boşanma olayları çok fazla gerçekleşmediği görülüyor. Boşanma durumunda kadın tamamen çaresiz bir durumda bırakılmamakta, mihri, nafakası ve sekene bahası verilip, iddeti bitinceye kadar kendisine ekonomik bir güven verilmektedir. İddet süresi dolduktan sonra başka bir erkek ile yeniden evlenebilme durumu hasıl oluyordu. Kadın yeniden başka bir erkek ile evlenmek suretiyle ırzını, namusunu koruma altına aldığı gibi, ekonomik olarak kendini güvenceye almış oluyordu. Boşanma sırasında kocalarından mihir ve nafaka talep etmeyen kadınların iddet süreleri boyunca geçimlerini sağlayabilecek kadar ekonomik durumlarının iyi olduğu düşünülebilir. Ancak sevmediği, geçinemediği birisiyle bir ömür geçirmektense böyle mali bir fedakârlığa katlanmış olunabileceği ihtimalini de gözden uzak tutmamak gerekiyor. Özellikle küçük çocuklarının kendilerine verilmesi karşılığında bu haklarından vazgeçmelerini “annelik duygusu” ile açıklamak herhalde daha yerinde olacaktır. Ancak yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, boşanmalarda genel olarak kadınların mihirlerinin kendilerine ödendiği görülüyor.

B) Sosyal ve İktisadi Hayatta Kadın

1) Aile Reisi Olarak Kadın

Osmanlı kentlerinde evlenmeden yalnız başına yaşayan kadınlara pek rastlanmazdı. Ama dul kalan kadınlar da her zaman bir erkek akrabasının evine taşınmazlardı. Koca daha evliliğin başında karısına, kendi ölümü halinde, paylaşılmadan önce mirastan alınacak ve kadının hemen eline geçecek bir miktar para verilmesini taahhüt etmek zorundaydı. Karısını düşünen bir koca ya da kızını korumak isteyen bir baba daha hayattayken ona bir şeyler bağışlıyor ya da bir aile vakfının mütevellisi yaparak oradan bir gelir elde etmesini sağlıyordu. Ama bu kaynaktan elde edilen gelir de çoğu kez yetmediğinden birçok dul kadın bir an önce yeniden

---

meslis-i şer‘e hazıran olub eda’yı şehadet edüp tarih-i kitabdan onbeş gün mukaddem vardır ki merkum Derviş mezbûre Ayşe’yi bizum huzurumuzda talak-ı selâse ile tatlik eyledi imdi biz biliyoruz şahidiz şehâdet dahi ideriz deyû şehâdet ettiklerinde şehâdetleri kabulde vaki oldukdan sonra mezbur Derviş ta’rizden men’ olunub...”, *UŞS*, Nr. 207, 168/380.

evlenmek için fırsat kolluyordu. Bütün bunlar gerçekleşmezse, dul kadın çocuklarına bakabilmek için para kazanmanın yollarını aramak zorundaydı.

Yine devletin merkezinden hayli uzak bir taşra şehri Urfa'da kadınların şahsi mülkiyetlerinin olduklarını ve bunları istedikleri şekilde tasarruf edebildiklerini yani ekonomik hayatta da rol oynadıklarını da müşahade edebilmekteyiz. Kadınlar kendine ait gayri menkullerini yine bir kadına¹ satabildikleri gibi, bu alım-satım işlerini erkeklerle² de yapıyorlardı. Bunların dışında kadının toplum içinde günlük hayatta yaşanan “normal” olaylara iştirak ettiğini, alış-veriş yaptığını ihtiyaç duyduğunda başka erkeklerin borç para aldıklarını da müşahade etmekteyiz. Nitekim Ruha kadısına yazılmış 1195/1780 tarihli bir emirde Hacı Şeyh adlı bir kişinin alacaklı olduğu kimseler arasında bir kadının ismi de geçmektedir.³

2) Vakıf Kuran Kadınlar

Osmanlı toplumunda kadının durumu genel olarak İslâm toplumunda kadının sahip olduğu statüden farklı olduğu söylenemez. Ancak sosyal yapının milletten millete ve hatta bölgeden bölgeye değişebildiği göz önüne alınırsa İslâm toplumları arasında bu noktada farklı uygulamaların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu sebeple geniş Osmanlı coğrafyasının her bölgesinde kadının sosyal hayatta oynadığı rol da aynı olmamıştır. Bir tarım toplumu manzarası arzeden Osmanlı toplumunda kırsal kesimler hariç, kadın için bir çalışma ortamının ve günün şartları gereği bir çalışma ihtiyacının olmadığı ve kadının iktisadi hayatta erkekler kadar faal olması da söz konusu değildir. Şehirlerde yaşayan Osmanlı kadının hayatı eşi, çocukları, komşuluk ve akrabalık bağları çerçevesinde kendi sosyal çevresiyle sınırlıdır. Kadınların özellikle şehirlerde erkeklerle müşterek sosyal faaliyetler içerisinde yer almamaları kadının hemcinsleri arasında sosyal bir hayatının olmadığı ve her türlü sosyal faaliyetlerden mahrum

¹ Meselâ Zeliha binti MehmedBâbü'l Emir mahallesinde bulunan bir meskûn ev, bir mahzen ve üstünde bin çardak, bir tandırlık vesaire müstemil evini Sultan binti Abdurrahman'a 43 esedi kuruşa sattığını ve parasını da aldığını mahkemede ikrar etmiş, evi satın alan Sultan da tasdik etmiştir. *UŞS*,Nr. 207, 32/72

² Neslihan binti Hacı Hızır, Samsad kapısında bulunan kendisine ait bir büyük ve bir küçük ev ve bir tandırlık ve yeteri kadar avluyu müstemil evini Ziyad bin Mehmed'e 49 Esendi kuruşa satmıştır.*UŞS*, Nr. 207, 33/75.

³ “Ruha sakinlerinden Hacı Şeyh gelip Ruha mahalleleri sakinlerinden Seyyid Ebubekir ve Mehmed nâm kimesneler zimmetlerinde birbirleri kefaletleriyle 1190 senesinden beri 510 guruş alacak hakkı olup mükeddema sabit ve i'lam olunmuş iken vermeyûp ve bundan başka dahi 600 guruş olmağla ve yine Ruha sakinlerinden Vesile nâm hatun zimmetinde ba-temessük 600 guruş alacak hakkı olub...”, BA, *Rakka Ahkâm Defteri*,Nr. 25, s. 14.

kaldığı anlamına gelmemelidir. Esasında kadın hukukî ve mali haklar bakımından erkeklerinkinden hemen hemen farksızdır. Kadının bir mülkiyet hakkı vardır. Kendisine intikal eden miras payını, mihr olarak aldığı ve diğer yollardan elde etmiş olduğu mal varlığını serbestçe kullanma hakkına sahiptir. İslâm hukukunda sadece mal varlığı rejimi kabul edildiğinden ve kadının malları evlenmekle kocasının mülkiyeti veya idaresi altına geçmezdi.

Osmanlı toplumunda hanımların mal edinme yollarına kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Bilindiği gibi, Osmanlı toplumunda kadınların sosyal ve ekonomik hayattaki konumları daima önemli bir tartışma konusu olmuştur. Osmanlı toplumunda kadının özellikle ekonomik hayatta mal edinip edinmediği, malî tasarruflarda bulunup bulunmadığı ve eğer bulundursa sahip olduğu serveti hangi yollarla elde ettiği merak konusu olmuştur. Şüphesiz kadınların belirli mal varlıkları bulunuyordu. Kadınlar, bu mal varlıklarını hangi yollarla kazanıyorlardı ya da elde edebiliyorlardı? Kaynaklara bakıldığında, Osmanlı toplumunda kadınların servet edinebilecekleri başlıca dört kaynak bulunmaktadır. Bunlar; aile bireylerinden birinin ölümü halinde kendilerine miras intikal etmesi, herhangi bir şekilde kendilerine mal varlığı hibe edilmesi, nikah akitleri esnasında ödenmesi gerekli olan mehir ve fiili olarak bir işte çalışma olarak görülmektedir.¹

Yukarıda sayılan herhangi bir yolla servete sahip olan kadın, bu servetini istediği şekilde değerlendirme hakkına da sahipti. Urfa'da kadınların sahip oldukları mal varlıklarını çeşitli şekillerde değerlendirdikleri görülmektedir. Mesela çok sayıda kadın vakıf kurarak değerlendirmiştir: Bunlardan bir kısmı ailevi vakıflar kurarken bir kısmı da hayrî vakıflar kurarak topluma faydalı olmaya çalışmışlardır. Ailevi vakıflar da kısmen topluma katkıda bulunmaya çalışmışlardır.

Hayrî vakıflar statüsüne girenler de bir kısmı müstakil vakıflar kurarken, bir kısmı da daha önce kurulmuş bir vakfa katkıda bulunmayı mevcut bir vakıf eserin bakım ve onarımını sağlamayı, camii, mescid ve zaviye gibi “müessesat-ı hayriye”nin ısınma, aydınlatma, temizlik ve donatım giderlerini karşılamayı, buralarda hizmet gören personelin ücret ve sosyal haklarını iyileştirmeyi bunların hepsinden daha fazla “uhrevî” mükafat arzusuyla kendisi için hatim, mevlid okutup dua ettirmeyi, hayrî ve sosyal gayelerle yardımda bulunmayı amaçlayan, eski dönemlere göre daha küçük kapsamlı vakıflar kurmayı tercih etmişlerdir. Kadınların kurdukları

¹ Geniş bilgi için bakınız: Saadet Maydaer, “Osmanlı Klasik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, XV, (Sayı 2), s. 365-381.

bu vakıfların mütevellisi olup, bununla ilgili bütün işleri bizzat kendileri yürütüyorlardı. Bununla ilgili olarak Urfa’da birçok örnek göstermek mümkündür. Burada sadece bir iki örnek verilecektir.¹

1194/1779 tarihinde Dilaver Paşa Vakfı’nın mütevellisi olan Hatice Hatun, vakıf meskûkatından icâre verdiği “mütegalibe ve cebabireden” Hızarcıoğlu zimmetinde biriken meblağı ödemekten imtina edince, Hatice Hatun Urfa’dan İstanbul’a kadar gitmiş ve Hızarcıoğlu hakkında şikayette bulunmuştur. Hükümet de kadıya adı geçen şahısdan icâre parası olan meblağın tahsil edilip Hatice hatuna ödenmesini istemiştir.²

Yukarıda görüldüğü gibi vakfın mütevellisi olan kadın, Urfa’daki işleri yürütmekle kalmıyor, işleri hükümet merkezinde de takip ediyor.

Sayıları azda olsa eğitim konusu ile ilgilenip bunun için medrese yaptıran kadınların da olduğu görülüyor. Bu kadınlardan biri de Ahmed Paşazade Ömer Paşa’nın hanımı Ümmü Gülsüm’dür.

Bugün mevcut olmayan Rızâiye Medresesi, Ahmed Paşazade Ömer Paşa’nın eşi Ümmü Gülsüm tarafından 1193/1779 tarihinde yaptırılmıştır. Aynı tarihli vakfiyeden, Ümmü Gülsüm Hanımın, genç yaşta vefat eden oğlu Ahmet Bey’in ölümüne çok üzüldüğü, bunun üzerine eşi Ömer Paşa bir “sadaka-i cariyeye” olmak üzere Rızâiye Medresesini yaptırdığı anlaşılmaktadır.³

İslâm hukukuna göre kadının sahip olduğu mal ve mülkünü dilediği gibi tasarruf edebilme hakkına sahip olduğunu yukarıda belirtmiştik. Buna dayanarak bazı hayırsever kadınların sahip oldukları gayri menkullerini mescid veya hayır müesseselerine bağışladıklarını ve bunu da mahkemeye giderek kayda geçirdikleri görülüyor. Sicillerde bunlardan bahsedilirken “sahibü’l hayrat ve’l-hasenât” diye bahsedilir. Bunlardan Saliha binti Elhâc Ramazan, Bâbü’l Bire mahallesinde bulunan bir meskûn evini Haremeyn-i Şerifeyn’e vakfederken,⁴ Gülbeşe binti Mansur ise Bâbü’l-Mâ’

¹ Geniş bilgi için bakınız, Mehmet Emin Üner, “Osmanlı Döneminde Urfa’da Hanımlar Tarafından Kurulmuş Vakıflar”, *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 2014, (Sayı 18) s. 8-18.

² “Hadice nâm hatun gelüp mütevellîsi olduğu müteveffa Dilâver Paşa evkafı meskûkatından kaza-i mezbûre dahilinde medine-i Ruha’yakarib bir bâb vakıf değirmeni ücretimu’accele ve mü’eccele mislinden noksan ücret ile nakise-i ücret olarak Ruha sakinlerinden mütegalibe ve cebabireden Hızarcıoğlu demekle ma’ruf kimesne...” BA, *Rakka Ahkâm Defteri.*,Nr. 25, 6/1.

³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr. 588, s. 95.

⁴ “... Sahibü’l hayrat ve’lhasenât Saliha binti Elhac Ramazan nûm hatun Meslis-i Şer’i Şerif-i Nebevî ve mahfil-i ....Mustafaviye hazır olup hali suretinde ve kemâl-i sıhhatinde olup ikrar ve i’tiraf edüp dahil-i Ruha’da Bâbü’l Bire mahallesinde vaki’ kibleten Ahmed vereseşi mülkü ve şârken tarîk-i âm ve şimâlen kezâlik tarik ile ni’mel bâb ve gârben Neccar Şah Hüseyin mülkü bu hudûd-i erba’a ile mahdud ...müştemil dârdan kaddince

mahallesinde bulunan evini Ağa Yusuf mescidinin halı ve kilimlerinin satın alınması için vakfediyordu.¹

Burada şu notu da ekleyelim: Urfa şehir merkezinde vakıf kuran hanımların hayatları hakkında bilgiye ulaşmak maalesef mümkün olmuyor. Bunlar hakkında elde edilen tek bilgi vakfiyelerde geçen bilgilerdir ki bunlar da çoğunlukla baba isimleri ve doğup büyüdükleri mahalle isimlerinden ibarettir. Bazen de eşlerinin isimleri de geçmektedir.

C) Gündelik Hayatta Kadın

1) Kadının Giyim-Kuşamı

Gündelik hayat içinde bahsedilmesi gereken bir konu da giyim-kuşam ve mutfak kültürüdür. Ancak elimizdeki kaynaklar bu konuda yeterli bilgi sunmuyor. Fakat şehri ziyaret eden yerli ve yabancı seyyahlar bu tür konulara az da olsa bahsetmişlerdir. Evliya Çelebi kadın erkek ayrımı yapmadan, ayan ve ileri gelenlerinin samur, sincap kürkü atlas giydiklerinden söz eder.² Orta halli insanların ise daha ziyade pamuklu kumaşlardan çuka, kırmızı bez, has bez, ham bez ve kara bezden mamül giyecekler kullandıkları anlaşılıyor.³

XVIII. yüzyılın sonlarında Urfa'ya uğrayıp onbeş gün kadar kalan Fransız hekim Olivier(ö. 1814), giyim konusuna Evliya Çelebi'ye göre daha ayrıntılı anlatır. Olivier, kadın giyeceklerinden bahsederken, sadece

---

havşu ile yönü kibleye bir meskûn ev ve içinde bir çardak ve altında bir kab dehliz yönü şimale bir sofa ve altında bir ev ve bir tandırlık ve bir hela ve su kuyusu olan kendi nefsim ...benim ve benden sonra Harmeyn-i Şerifeyn makarasına vakf ve hibe edub ve tescil için mütevellînasb eylediğim işbu Şâh Hüseyin'e vakfi için teslim eyledum dedikte dedikte mezbure Saliha Hatun'un ikrar ve i'tirafıbi'l-muvâcehe mezkûr Şah Hüseyin tasdik ve mevkuf-u mezbûr darı şart-ı mezbûrüzrevakf-ı mezkûr içünkabz ve kabul eylediğine ....", *UŞS*, Nr. 207, 162/364.

¹ "... Gülbeşebinti Mansur nâm hatun mahfil-i şer'-i şerife gelûp mühtedî mütvellîsi Ahmed Beşe'nin tevliyeti mezbureye vekil olan karındaşı AğaYusuf bin Abdullah mahzarında ikrar ve i'tirafedûp dahil-i Ruha'daBâbü'l Mâ' mahallesinde vaki' kıbleten Serçe Halil mülkü ve şârkentarîk ve şimâlen kezâliktarîk ve minel-mücâz ve gârben zımmî mülkü bu hudud ile mahdud iki küçük ev ve bir tandırlık ve bir su kuyusu ve kaddince havşumüştemil mülk-ü meşruh dârımı evvelâ kendu nefsim mademki hayatta mutasarrıf olup ve ba'del vefat mescid-i mezbûre halı ve kilim alınûp döşemek üzrekabz ve semen edûp lâ-cel tescil mütevellîsi vekili olan işbu Ağa Yusuf vakfi için teslim eyledum....", *UŞS*, Nr. 207, 187/428.

² "Ayân ve ileri gelenleri hepsi samur, sincap kürkü ve atlas giyerler. Orta halli olanları çeşitli kısa elbise giyerler. Pamuk ipliğinden kaput gibi bezi olur ki, Musul bezinden daha güzel ve temizdir." Evliya Çelebi, *Seyahatname*, sadeleştiren: Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş, İstanbul 1986, III-IV, 118.

³ Bu şehre giren kumaş çeşitlerinden anlaşılıyor. Geniş bilgi için bakınız: Mehmet Emin Üner, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi*, Ankara 2009, s. 208 vd.

başlarından topuklarına kadar inen beyaz bir çarşafa büründüklerini ve yüzlerini bir siyah tül den bir peçe kapattıklarını söylemekle yetinir.¹ Başka elbise çeşitlerinden söz etmez. Şehirde ileri gelenlerin eş ve kız çocukları elbiselik kumaş olarak muhtemelen daha çok ipek ve kadife tercih ettikleri, halkın diğer kesiminin ise daha çok pamuklu kumaş çeşitlerini kullandıkları, dışardan şehre giren kumaş miktarlarından tahmin edilebilir.²

2) Evdeki Hayatı

Osmanlı dönemi Urfa'sında kadın ve gündelik hayat denilince ilk önce belli mekânlar zihinde canlanmaya başlar. Bunlar “ev” ve “mahalle” ortamlarıdır. Gündelik hayatta kadının ömrünün çoğunun tüketildiği mekânlardır, bunlar.

Kadının gündelik hayatında elbette ki en önemli unsur “ev”idir. Onun için mahalle ve sokağın temelini oluşturan genelde “ev”den özeldir, “Urfa evleri”nden de bahsedilmesi gerekmektedir.

Ev veya meskenler insanların hayatlarını devam ettirebilmek için yapılır. Meskenin temel iki işlevi; dış dünyanın tehlikelerine karşı korunma ve güvenlik ve aynı zamanda insanın rahatça istirahat edebileceği barındırma; diğeri de “ruhî” bir huzur ifade eden mahremiyettir.³

Urfa evlerini ise en güzel şekilde herhalde Cihat Kürkçüoğlu tanımlar: “Urfa evleri genellikle ‘haremlik’ ve ‘selamlık’ olmak üzere iki bölümden oluşurlar. Bazen bu iki bölüm aralarından bir duvarla ayrılmış, sokak tarafından ayrı ayrı birer kapıları olan iki ayrı ev görünümünü verdikleri gibi, bazen de tek kapıyla girilen, bir iki odalı ve küçük avlulu selamlıktan sonra ikinci bir kapıyla haremlığe geçilen bir plan gösterirler. Selamlık ve haremlik arasındaki duvara, kadınlarla erkeklerin birbirlerini görmeksizin haremden yemek almaya, erkek hizmetçilere iş siparişi etmeye veya eşya alıp vermeye yarayan, dikine bir mil üzerinde dönen bir tarafı açık ve raflı silindirik dönme dolap yerleştirilmiştir⁴.

Ev halkının ve kadınların oturduğu evin esas kısmını haremlik oluşturur. Selamlığa nazaran daha çok fonksiyonludur. Haremlik avlusunun kuzey tarafında cephesi güneye bakan ve ‘Kış Oturacağı’ denilen ortada bir eyvan yanlarında birer oda, güney tarafında ise bunun simetrisi durumunda

¹ Guillaume Antoine Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, çev. Oğuz Gökmen, İstanbul, 1991, II, 120-121.

² Bkz.: Mehmet Emin Üner, *a.g.e.*, s. 208 vd.

³ Alexander Block, *Mesken İhtiyacının Tahmini*, çev.: Ruşen Keleş, Ankara 1961, s. 15.

⁴ Cihat Kürkçüoğlu, “İmar Çalışmalarının Eski Urfa Evleri Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Kentin Tarihi- Mimari ve Dokusunun Korunması Yönünde Alınması Gerekli Tedbirler”, *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve Güneydoğu Anadolu Projesi Sempozyumu*, (haz. Abdülkadir Karahan), İstanbul 1988, s. 45.

cephesi kuzeye bakan ‘Yaz Oturacağı’ bölümü bulunur. Sedir görevi gören iki yanı taş sekili eyvanların arka duvarlarına hava cereyanını sağlayan ve yazın serinlik veren dam’la bağlantılı hava kanalları açılmıştır. Nadir de olsa bazı eyvanlara bölgedeki Artuklu geleneğini sürdüren ‘Selsebil’ler yapılmıştır. Eyvanların ikinci katta olanları genellikle cepheden iki sütun ve ‘Sakallı Kemer’ tabir edilen kemerlerle üç göze ayrılmıştır¹.

Eyvan ve odalar bazen yerden 1-2 metre yükseklikte olup alt kısımlarında kiler odaları ve mahzenler yer alır. Haremlik avlusunun diğer cephelerinde tandırlık (mutfak), hamam, odunluk gibi bölümler bulunur.

Nahit denilen düzgün kesme taş döşeli haremlik ‘hayat’ının ortasında mermer bir havuz, su kuyusu, içersinde incir, dut, nar, portakal, zakkum ve asma gibi ağaçlardan biri veya birkaçı yer aldığı ‘çiçeklik’ bulunur. Evin ihtiyarları, kadınlar ve çocuklar yaz günlerinde eyvan ve bahçeyi kullanmakta; kışın ise sedirlere oturarak pencereden dışarıyı seyredebilmektedir. Kadınlar bu pencereler vasıtasıyla sokakta oynayan çocuklarını kontrol edebildikleri gibi sokaktan gelip geçenleri, avlu kapısını çalanları ve beylerinin akşam saatlerinde işyerinde eve gelişini de takip edebilmektedirler. Özellikle avlu, kadın ve yetişkin kız çocuklarının rahatça hareket edebildikleri, çamaşır, bulaşık yıkayıp, kurdukları salıncaklarla çocukları uyutabildikleri, komşu kadın ve kızları ile bir araya gelip sohbet ettikleri, dikiş- nakış işledikleri ve oynayabildikleri bir mekân olması itibarıyla, kadının dört duvar arasına sıkışıp kalmasını önleyecek bir işlev görmektedir. Evlerin bu şekilde iki bölümlü inşa edilmeleri ve sokak tarafından penceresiz yüksek duvarlarla çevrilerek gizlenmeleri İslâm’daki aile hayatının mahremiyeti gereği ortaya çıkmıştır. Bu şekilde dışarıya kapalı olan evlerin birer sarayı andırır ölçüde büyük yapılmasının sebebi birleşik aile düzeni ve dolayısıyla ailelerin kalabalık olmasındandır².

Yukarıda görüldüğü gibi, Urfa’da ev gündelik hayatta son derece önemli bir yer tutmaktadır. “Modern hayat”ın bize dayattığı “otel tarzı” bir evden çok farklıdır. Çünkü zamanın büyük bölümü evde geçmektedir. “Şifahi kültür” denilen sözlü kültür nesilden nesile burada aktarılmaktadır. Ailelerin kalabalık oluşu çok çocuklu olmaktan öte, belki de üç neslin bir arada yaşamasından kaynaklanmaktadır. Zaten şifahi kültür aktarımı da

¹ C. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 46.

² Urfa evleri hakkında geniş bilgi için bkz. Cihat Kürkçüoğlu, “İmar Çalışmalarının Eski Urfa Evleri Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Kentin Tarihi- Mimari ve Dokusunun Korunması Yönünde Alınması Gereklî Tedbirler”, *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçersinde Şanlıurfa ve Güneydoğu Anadolu Projesi Sempozyumu*, (haz. Abdülkadir Karahan), İstanbul 1988, s. 42-49.

ancak bu nesiller yoluyla yapılmaktadır. Bu evde dede erkek torunu, büyük anne kız torunu hayatta hazırlardı.

3) Mahalledeki Hayatı

Mahalle, idarî olarak, Osmanlıdan klasik beri, idarî sistemin kentlerdeki en alt birimidir. Ancak aynı zamanda mahalle, Osmanlı'dan günümüze kent hayatının ve kültürünün en temel birimi ve ana taşıyıcısı da olmuştur. Gerek devlet, gerek birey açısından mahalle, Osmanlı toplumunda ana çekirdeğini oluşturmaktadır. Birey için öncelikle “toplumsal kimlik” aracı olarak mahalle, aynı zamanda, birey ve toplum ilişkilerinin gündelik hayat boyutunda örgütlendiği bir toplumsal hayat alanıdır. Devlet için ise yönetilenlerle ilişkisini sağlayabilecek hem toplum ve hem de kurum olarak örgütlenmiş bir “ara birim”dir. Aynı zamanda toplumsal ve mali kontrol alanıdır. Her iki açıdan da bakılmak istendiğinde, mahalle, iktisadi, sosyal, ve yönetim boyutları kapsamında, Osmanlı kültürünü yansıtan bir toplumsal olgu olarak, belirlenmektedir.¹

Kadın mahallede bir nevi daha özgürdür. Mesela çarşı pazara fazla gidemezse de mahalle bakkalına mahalle fırınına daha rahat gidebilmektedir. Esasen mahallenin bakkalı da fırıncısı da dahil olmak üzere mahalle büyük bir “aile” gibi görülmektedir.

Mahallede de özellikle “çıkılmaz sokak”ların gündelik hayatta kadın etkinliklerinde önemli bir rolü vardı ve bu yakın zamanlara kadar da devam etmişti. Mahalle, gündüz erkeklerin “iş”de olmalarından dolayı kadınlara kalırdı. Onun için bu çıkılmaz sokaklar kadınların ikindi sohbetlerinin yanı sıra nakış ve kanaviçe örneklerinin birbirlerine aktarma alanlarıydı. İslâm şehirlerinde dolayısıyla Urfa şehrinde de çokça rastlanılan çıkılmaz sokaklar bu sözlü kültürün aktarma mekânları olarak algılanmalıdır.

Sadece Urfa'da değil, çoğu İslâm şehirlerindeki bu çıkılmaz sokaklar dışarıdan gelen insanların da dikkatini çekmiştir. Örneğin; Yerasimos, çıkılmaz sokakların mahremiyet için de çok uygun mekânlar olduğunu belirtir: “İslâm kenti, bir uçtan öbürüne, bir mahalleden diğerine kişilerin diledikleri gibi geçebilecekleri bir alan değildir; kapı, çarşı, ulu camii gibi kamusal niteliği en belirgin yerlerin en özel mekân olan eve büyük sokak, küçük sokak ve çıkılmaz sokak aracılığıyla, yani gittikçe kamudan özele geçmeyi sağlayan bir ilerlemeyle varılabilir. Çıkılmaz sokak mahremiyetin ve korunmanın bütün avantajlarına sahiptir”.²

¹ Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, İstanbul 2008, s. 123.

² Paul Dumont-François Georgeon, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 1996, s. 10-11.

Sonuç olarak; aile ve kadın konusunu işlediğimiz bu çalışmada, evlilik konusunda şunlar söylenebilir:Hemen hemen bütün bölge için söylenen çok evlilik konusunun zannedildiği gibi, pek yaygın olmadığı Urfa’da da görülmektedir. Her ne kadar elimizdeki verilerden bir istatistik çıkaramazsak da örnekler bu yöndedir. Mihr’in toplumda yaygın bir şekilde devam ettiği,ancak bunun yanı sıra eskiden beri var olan bazı geleneklerin İslami dönemde de varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. Bunlardan başlık (kalan) meselesi mihr ile birlikte devam ettiği hatta resmi makamlarca da benimsendiğini mahkeme kayıtlarında görülen örnekler göstermektedir. Aile kurulurken eşlerin birbirlerini yakından tanımalarını sağlamak amacıyla adaylar arasında bir namzedlik döneminin yaşandığı görülmektedir. Bunların bir kısmı ya teyid ettirmek için ya da olumsuz sonuçlanınca verilen mihrlerin geri alınması için mahkemeye müracaat etmişlerdir. Evliliklerde ailelerin uzak yerlere ve “yabancı”lara kız vermek istemedikleri de mahkeme kayıtları arasındadır. Ancak yapılan evliliklerinin hepsinin sağlıklı yürümedikleri bunların bir kısmının boşanmayla sonuçlandıkları da görülen olaylar arasında yer almaktadır. Elimizde çok sayıda veri olmadığı için bunların ne kadarının boşanmayla sonuçlandığını hesaplama imkanı bulunmamaktadır. Kadının sosyal ve iktisadi hayat konumunda ise kadına biçilen rolün büyük ölçüde evde iç işlerini çevirmek, çocuk terbiyesi ile ilgilenmek olarak görülmektedir. Zamanın büyük bölümü evde ve çocuklarla geçmektedir. Bunun dışında mal mülk sahibi olan kadınların vakıf kurdukları da ve bunları bizzat yönettikleri de görülmektedir. Ancak ticaret konusunda çok yaygın olmadıkları yine müşahede edilen konular arasındadır.

Kaynakça

- Akalın, Müslüm -Cihat Kürkçüoğlu, *Urfa Milli Mücadele Albümü*, Şanlıurfa 2012.
- Akgündüz, Ahmet “Başlık”, *DİA*, V. İstanbul 1992.
- Aydın, Mehmet Akif, *İslâm- Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985.
- _____,“Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1982, Sayı: 3.
- _____, “Osmanlı Hukukunda Kazaî Boşanma ‘ Tefrik””, *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1986 V.
- _____, “Aile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1989, II.
- Balkan, K, “Eski Asur ve Anadolu’da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması”, *Bellekten*, Sayı. 200, Ankara 1987.

- Barkan, Ö. L., *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları (Kanunlar)*, İstanbul 1943.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), *Atık Şikayet Defteri*, Nr. 114.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), *Rakka Ahkâm Defteri*, Nr. 25.
- Bayramoğlu Alada, Adalet, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, İstanbul 2008.
- Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001.
- Bilmen, Ö. Nasuhi, *Hukuk-u İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, 1950.
- Block, Alexander, *Mesken İhtiyacının Tahmini*, çev. Ruşen Keleş, Ankara 1961.
- Boğazlıyanlıoğlu, D., “Burç köyünün Monografisi”, *AÜDTCF, Antropoloji Anabilim Dalı, Bitirme Tezi*, Ankara 1988.
- Bottomore, T. B., *Toplumbilim*, çev. Ünsal Oskay, Ankara 1977.
- Camiü’sSağir*, (haz. Şaban Döğen vd.), İstanbul 2002.
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996
- Dumont, Paul -François Georgeon, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 1996.
- Düzdağ, Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebusuud Efendi Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul 1998.
- Elhac Mehmed Zihni, *Nimetü’l-İslâm*, İstanbul 1990.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, sadeleştiren: Tefik Temelkiran-Necati Aktaş, İstanbul 1986, III-IV.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev.: Elif Kılıç, İstanbul 2000.
- Göyünç, Nejat, “‘Hane’ Deyimi Hakkında”, *İÜEF Tarih Dergisi*, Sy. 32, 1979.
- Güler, Selahaddin E., *Şanlıurfa Kültürü Sözlüğü*, Şanlıurfa 2001.
- Günaltay, Şemseddin, “İslâm’dan Önce Araplarda Kadının Durumu”, *Bellekten*, XXV.
- Günay, Mehmet, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Manisa’nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (1650-16759), Doktora Tezi, *İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2000.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1989.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul, 1982.
- Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa 1998.
- Kürkçüoğlu, Cihat, “İmar Çalışmalarının Eski Urfa Evleri Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Kentin Tarihi- Mimari ve Dokusunun Korunması Yönünde Alınması Gerekli Tedbirler”, *Tarihi ve Kültürel Boyutları*

İçersinde Şanlıurfa ve Güneydoğu Anadolu Projesi Sempozyumu, (haz. Abdülkadir Karahan), İstanbul 1988.

Maydaer, Saadet, “Osmanlı Klasik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)”, *Uludağ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2, 2006.

Meriç Yazgan, Ümid, “Türkiye’de Kadın ve Sosyo-Ekonomik Analizi”, *İÜEF, Sosyoloji Dergisi*, 1997.

Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev.: Salih Tuğ, İstanbul 1990.

Oraltay, N., *Kazak Türkleri*, İstanbul 1976.

Ortaylı, İlber, “Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı Araştırmaları*, 1, 1980.

Ögel, Bahaddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1979.

Öğüt, Salim- Kevser Kâmil Ali, “Çok Evlilik”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII.

Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait 17. Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995.

Urfa Şer’iye Sicili, Nr. 207.

Ünal, Mehmet, *Türk Medenî Hukukunda Aile Başkanının Sorumluluğu*, Ankara 1979.

Üner, Mehmet Emin, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Urfa Tarihi*, Ankara 2009.

_____, “Osmanlı Döneminde Urfa’da Hanımlar Tarafından Kurulmuş Vakıflar”, *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 18, 2014.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr. 588.